

доц. д-р Ценка Иванова (Великотърновски университет)

БЪЛГАРИТЕ В ЧУЖБИНА, БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК, БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРНА ИДЕНТИЧНОСТ И БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

Текстът е опит за типология и анализ на: българските общности в чужбина; на дейностите, осъществявани в миналото и понастоящем от различни български институции от държавния и неправителствения сектор с адресат – българите извън България; на дейностите, които осъществява българската държава чрез различни институции и под различни форми за популяризиране на българския език и българската културна идентичност по света. Правят се предложения за организация на осъществявани и на отсъстващи от сегашните практики дейности. Предметът на този анализ е многопластов и динамичен, тъй като се наслагват традиционни форми на работа с утвърдили се стереотипи от предходни периоди и породени от промените през последните две десетилетия нови ситуации.

Съдържание

Увод.....	2
Общи констатации.....	3
Основни принципи	3
<i>Анализи</i>	
1. <i>Интеркултурните контакти и езиците в съвременния глобализиран свят. Европейската езикова политика. Българският език и българската култура в чужбина.....</i>	<i>4</i>
2. <i>Модели и практики на национална езикова политика. Личността в специфична езикова ситуация.....</i>	<i>5</i>
3. <i>Българите в чужбина. Българският език в чужбина – носители и целеви групи.....</i>	<i>6</i>
4. <i>Изучаването на български език и култура зад граница</i>	
4.1. <i>Форуми и досегашни опити за диагностика.....</i>	<i>8</i>
4.2. <i>Образователни институции по български език и култура в чужбина.....</i>	<i>9</i>
4.2.1. <i>Български училища в чужбина.....</i>	<i>9</i>
4.2.2. <i>Университети с българистична специализация.....</i>	<i>10</i>
5. <i>Социологически и психолингвистични аспекти на обучението по български език и култура в чужбина</i>	<i>10</i>
6. <i>Институции в България с предмет на дейност българите, българският език и българската култура по света; чужд опит.....</i>	<i>12</i>
6.1. <i>Културните институти.....</i>	<i>12</i>
7. <i>Идеи и предложения за осъвременяване на политиката към българите, българския език и българската идентичност зад граница</i>	<i>13</i>
8. <i>Финансирането на дейности по български език и култура зад граница.....</i>	<i>15</i>
<i>Бележки</i>	<i>15</i>

Увод

Светът, в който живеем, се променя с ускорени темпове, а те на свой ред промениха облика на комуникациите в различните им проявления, особено през последните няколко десетилетия. Глобализацията преориентира ценностни системи, приоритети, традиции, манталитети и прокарва поколенчески различия в маниерите на общуване между държави и народи, между общности, обособени по различни признаци. Този наш свят обаче продължава да бъде и Вавилонска кула, чийто символ – разделението на езиците – фокусира в себе си исконни противоречия, подвластни на традиционни цивилизационни (вкл. религиозни) различия и на нови политически и икономически реалности.

За България и българите продължава да бъде актуален въпросът за „вписването” в глобалния свят, като от едната страна стоят политики и дейности, показващи и стремящи се към равнопоставеност и съпоставимост с други държави и народи, а от другата страна е организацията на дейности за приобщаване към българската идентичност, които са насочени: а) към самите носители на българската идентичност „по рождение”; б) към българите извън пределите на българската държава; в) към представители/носители на други идентичности, но свързани с българския език и българската култура; г) към представители на малцинствени общности в границите на българската държава. Само на пръв поглед между посочените целеви групи и създаването на съвременна концепция за българите по света и прилежащите й дейности няма пряка връзка с националната сигурност и с устойчивото развитие на държавата чрез нейните граждани и чрез нейните „лобисти” отвъд държавните граници.

За измеренията на националната идентичност съществуват разнообразни мнения и гледни точки. Но в центъра на която и да е човешка общност и човешка дейност стои комуникацията, чийто ключов носител е езикът. На практика в традиционно “резервирани” за националния език полета на интелектуална дейност все повече започва да се налага специфична езикова глобализация. Така стигаме до въпроса за измеренията на националната култура и езика, на който тя е създадена пряко или опосредствано и за съвременното им присъствие в свят, който заличава граници. Следователно всяко действие, подчинено на идейни концепции за българската политика спрямо българите в чужбина би трябвало да започва от ключа към комуникациите с родината-майка/метрополията – българският език. Антропоцентричният подход, който поставя в центъра отделната личност и който е водещ за съвременните/модерните общества изисква конкретни анализи, на чиято база да се конципират типове дейности.

Това изложение представя основни наблюдения и идеи по темата за българите по света, схващана като: А) българите, българската идентичност и българският език отвъд пределите на българската държава; Б) политиката за съхраняване на идентичността на българите по света чрез езика и създаването на и чрез него култура (схващана в най-широкия смисъл); В) начините, по които стават достояние на света създадените на и чрез българския език културни ценности; Г) мястото на обучението по български език и култура в образователните системи на други държави по света; Д) професионалната реализация чрез прякото или опосредстваното присъствие на българския език – на българи, живеещи извън България, на завърнали се българи в родината и на носители на други езици и култури; Е) съвременни научно-приложни аспекти, свързани с преподаването на българския език и на знания за българската история и култура в чуждоезикова среда.

Общи констатации:

1) През последните две десетилетия българската държава, чрез различно организирани свои дейности, постигна значителен напредък в политиката си към българите по света: реални действия/грижи към българската диаспора, отнасящи се до придобиване на българско гражданство, образование в България, финансово и материално подпомагане на обучението по български език и култура в училища в чужбина, форми за повишаване на квалификации и компетентности за нуждите на обучението по български език и култура, културни събития, възраждане/ утвърждаване на традиции и др.

2) Политическият климат и националното законодателство благоприятстваха също появата на организации в неправителствения сектор / фондации, чийто предмет на дейност бе насочен и към българите по света.

3) Наред с отчитането на редица конкретни резултати, които правят все по-съпоставима политиката на нашата държава с други държавни концепции, отново на базата на сравнението могат да се посочат и „бели полета“ за дейности, които нямат аналог във вътрешнополитическата организация на обществото.

4) Причините за необходимостта да се обсъди нов тип подход / концепция за политиката на българската държава към българите и българското присъствие чрез езика и културата по света са разнопосочни:

- като цяло от миналото се наследи «разпръснатата» из различни институции дейност, адресирана както към българите по света, така и към представянето на българския език и култура по света;

- светът се променя, промени се обликът на българската диаспора, промени се статусът на българския език и на българистичното образование в чужбина;

- поради идеологическа обремененост в миналото се компрометираха звена (напр. Центърът по българистика) и бяха разформирвани, но предметът на дейност не бе «покрыт» и актуализиран от друга координираща структура...

Основни принципи за съвременна политика чрез конкретни дейности, адресирани към българите, българския език и българската култура извън България:

1. В основата на концепцията за българите по света и на българския език и култура зад граница да се формулират *видовете дейности* – на базата на съвременен анализ, включващ сравнения с опита на държави с устойчиви и печеливши за националната си идентичност практики. Дефинираните дейности да залегнат в дългосрочна (от порядъка на 10 години) програма с конкретни стъпки в тяхната логически осъществима последователност и приемственост, която да бъде база за устойчива политика и след този период.

2. Конкретните дейности в политиката за българския език и култура зад граница да се оформят като дългосрочна стратегия така, че да не бъдат „заложник“ на политически рокади в управлението на всеки изборен цикъл, да имат надпартиен характер и програма.

3. Да се има предвид обстоятелството, че не винаги идея и действие, които ние като носители на българска идентичност смятаме за представителни и работещи в наша полза, получават същото отражение и ефект през погледа, манталитета и представите у носителите на други култури.

4. Политическите решения да са функция на предварителни експертни анализи, отразяващи спецификите на дейностите и да са обвързани с ясна визия за осъществимост и финансиране.

Анализи:

1. Интеркултурните контакти и езиците в съвременния глобализиран свят. Европейската езикова политика. Българският език и българската култура в чужбина.

Глобализираният свят на съвременните комуникации извежда на преден план предизвикателствата на мултиезичието и мултикултурализма. От друга страна, езиковото самосъзнание на отделната личност е един от стожерите на националната идентичност в цялата нейна съвкупност, а уважението и интересът към „своя“ език от *другите* подхранват личностното самочувствие за собствена езикова и културна равнопоставеност и принадлежност към културните ценности на цивилизования свят.

За разлика от политиката на единни стандарти в областта на икономиката, инфраструктурата, екологията, социалните дейности и човешките ресурси, според философията на мултиезичния Европейски съюз ***начинът, по който присъства отделната (национална) култура, е грижа на нейните носители.*** От друга страна ЕС, чрез свои законодателни мерки и инициативи, подкрепя всички видове дейности, които благоприятстват добрата комуникация и диалогичността в разноезичието на Стария континент. Езиковата тема е може би най-чувствителната, защото винаги има страхове да няма намеса в собствената национална езикова политика.

Когато се говори за статуса на българския език по света, в този случай той е фокус, сборно понятие, което съсредоточава в себе си политиката за съхраняване, разширяване и всестранно присъствие на българската национална идентичност сред другите. Адекватната и ефективна политика е преди всичко поддържане на траен интерес, показване и развиване на ползите от познанията по български език, история, култура и други постижения в различни области на живота. Тази политика би трябвало да борави с адекватен инструментариум за конкретни целеви групи, като йерархизира в различен порядък дефинираните дейности съобразно съответната социална среда. Ако подходът към исторически оформилите се компактни български общности в различни страни би бил един, той би трябвало да се различава съществено по своите похвати сред наследниците на първите поколения икономически емигранти, сред поколенията от смесени бракове, сред най-новата българска емиграция и т.н. Не по-маловажен кръг от адресати са носителите на други езици и идентичности, които се реализират професионално чрез знанията си по български език и чрез всички други познания и компетентности, които произлизат от това. В съвременния свят ролята на медиаторите между българското и другото нараства все повече; тя трябва да бъде оценена подобаващо, да бъде направена работеща по един съвременен и конкурентен с други национални политики начин. Нужно е да отчитаме и факта, че в другоезична среда в съвременния свят все по-бързо се заличават различията между българите и другите; че не във всички случаи можем да разделим целеви дейности, свързани с разпространението на езика и културата на такива, насочени само за българи и на насочени само за чужденци.

2. Модели и практики на национална езикова политика. Личността в специфични езикови ситуации.

Езиковата карта на обединена Европа поражда въпроса как отделните страни реагират на езиковото и културното многообразие и какви са собствените им концепции за присъствие сред *другите*. Информация за основни принципи и конкретни практики е публикувана в европейски и български електронни издания (вкл. на сайта на МОМН). По наше мнение, освен познаването на традиции и практики с десетилетна история в западноевропейските страни, е удачно да се проучи опитът на страни от бившия Източен блок поради типологически общи черти, които са наследство от миналото от една страна и поради успешен преход към нови реалности – на първо място Полша, също Унгария; в определени дейности – Словакия, Чехия, Словения, Румъния и др. От по-друг ракурс би следвало да се анализират практики и организация на дейности на страни, където има компактни български общности (Украйна, Молдова, Сърбия). Нужна е повече съвременна конкретика при опознаването на политиката на страни, които с дейности «изместват» присъствието на българския език и култура в трети страни (напр. македонският (стандартен) език в конкуренция с българския език в университети по света и др.). За придобиване на информация за съвременните реалности на първо място са нужни повече изследвания на състоянието *сега* сред определени български общности – смяната на поколенията и динамиката на живота са преобърнали някои наши по-стари представи.

В съвременния глобализиращ се живот езиковата практика на отделно взетата личност придобива качествено нови характеристики, непознати в своята мащабност допреди няколко десетилетия. *Първата особеност* на европейския гражданин напр. е широко застъпеното многоезичие, като това качество има различни измерения при старите и младите поколения – един млад човек от Европа днес ползва средно по 3 езика. *Втората съществена особеност*, която е изключително важна за националната политика и за конкретните дейности по нейното осъществяване е фактът, че в свят без граници невинаги майчиният/родният език е езикът, който личността владее най-добре писмено и говоримо. Поради това в науката и в европейската специализирана терминология се наложи определението за първи, втори, трети и т.н. *език по компетентност* (има се предвид книжовният/стандартният език). Тази йерархизация на езиковите умения е функция и на общи стандартизирани критерии за владене на даден език (Обща европейска езикова рамка). *Първият език по компетентност* може да бъде друг, когато лицето е получило цялостното си образование и се е социализирало в друга езикова среда. За политиката на национална идентичност е от изключителна важност *родният език* да заема по-предна позиция в скалата на езикова компетентност в езиковия паспорт на отделно взетата личност. Ето защо европейската езикова политика, освен че е насочена към задължителното усвояване на езика на страната, в която живее и се реализира социално и професионално отделната личност, поощрява и правото на обучение на майчин език, от което да следва възможност за ползване на този език за определени информативни, образователни, културни и социализиращи потребности.

3. Българите в чужбина. Българският език в чужбина – носители и целеви групи.

3.1. *Българите зад граница / в чужбина* могат да се представят в рамките на няколко хронологично очертани типа:

1) *Историческа диаспора* (с няколко вълни на преселения; без непосредствена граница с езиковата метрополия; с непосредствено продължение на българската езикова територия – като последица от прекрояване на граници);

2) *Политическа емиграция* – особено след 1944 г.;

3) *Икономическа емиграция*: а) стара – от началото на 20. век и между двете световни войни, главно в северна и южна Америка; общности на градинарите в централна Европа – преди и след Втората световна война

б) нова – от последните 20 години, т.е. след 1989 г.: в Европа (различна «плътност» в европейските страни); в северна Америка (САЩ, Канада); в Австралия; в южна Африка...

Отношението на българите от диаспората към родината майка и родния език е различно и то се променя със смяната на поколенията. За историческата диаспора, за нейната история, за сегашното ѝ състояние и развитие има многобройна литература. За тази категория българи българската държава провежда целенасочена политика, но в определени дейности би могла да се отличава с повече прагматика и ефективност. Съвсем друг подход се налага към политическата и новата икономическа емиграция, която е направила своя избор за напускане на родината след етап на обучение и социализация в своята, българската езикова среда и има по-друг маниер на контакти с метрополията. В този случай от страна на тази категория българи са налице както ангажирано отношение към организацията и живота на българското общество, така и сравнението с модели и практики на културна и езикова политика, осъществявана от други страни. Интересен предмет на социологическо и етнолингвистично проучване обаче представлява поколението на най-новата икономическа емиграция, родено и/или образовано в друга езикова среда. В тази категория не би трябвало да се пропускат и лица от смесени бракове в чужбина и техните наследници.

Българите в чужбина (т.е. самоидентифициращите се чрез езика по етнически произход или по национална принадлежност личности) притежават специфични характеристики. Всяка една подобна общност встъпва в конкретни контакти и отразява процеси на дифузност със средата, в която живее. Следователно стратегиите за приобщаване към родната идентичност съдържат и индивидуализиращ компонент, което води до необходимостта от специфични/конкретни задачи.

3.2. Категоризирайки целевите групи по критерия *български език и култура извън пределите на българската държава*, трябва да се имат предвид следните, различни от ситуацията в границите на държавата, обстоятелства:

- В чужбина българският език *не е официален език за друга държава* (т.е. не е равнопоставен официален/държавен език наред с друг език в дадена държава);

- Той няма и статут на *регионален официален език* и произлизащите от това възможности (според тълкуванието на ЕС);

- Българският език е *език на малцинство* с произлизащите от международните правни актове възможности за носителите му (главно в държави извън ЕС);

- Като език на държава членка на ЕС българският език е равноправен европейски език с произлизащите от това възможности: право на регистрация на училище, в което да се

преподават езикът и националната култура, право за полагане на матура по избран втори език от абитуриента, право за информиране по въпросите на европейското законодателство на «своя» език и т.н.

- В определени страни българският език е в «островно» положение спрямо другия език и също отразява специфики на междуезиковите и междукултурните отношения (банатски българи, бесарабски българи и др.);

- Няма много изследвания и статистически данни за говорещите български език в страните от ЕС в цялостната палитра от разнообразни ситуации и комбинации, както и другаде по света (такива има за отделни български общности; чужд опит и практика са поместени на сайта на МОМН).

- Няма междувпрочем и комплексно изследване (или не е известно в по-широк мащаб) за броя на говорещите български език в рамките на българската държава като роден/майчин, като втори по хронология на усвояване (от психолингвистичен аспект), за говорещите само друг (не-български) език – от което би следвало да се изгради адекватна образователна политика.

3.3. *Чуждестранните българисти* са другата изключително важна целева група: преподаватели, учени, студенти. Тази занимаваща се професионално с българския език, история, култура и т.н. категория е всъщност главният посредник в интеркултурните контакти; тя е българското лоби в един твърде широк и постоянно променящ се периметър. Тук ключово място заема университетската задгранична българистика като сборно понятие и тя би трябвало да получи силен тласък чрез планомерна и модерна политика и подкрепа – като не се пренебрегва обстоятелството, че българистичните специалности в чужбина все повече започват да «се захранват» от студенти с български произход – както от историческата диаспора, така и от новата емиграция и смесените бракове.

3.4. *Лица – чуждестранни граждани, за които владенето и ползването на български език е неотменна част от професионалните занимания*: немалка група представляват също журналисти, политолози, икономисти, служители в международни и европейски политически и финансови институции, които работят с България; лица с интерес към българския език чрез заниманията си в областта на културата и науката и т.н. Тази категория лица, владеещи български език, играе ключова роля за определени страни от международните контакти на българската държава. Към тях бихме могли да присъединим, като свързващо звено с университетската българистика, групата на *преводачите* – с изключително отговорна роля както за превода в областта на политиката на ЕС (неслучайно Дирекцията по превод има най-многоброен апарат от постоянни и временни служители за 23-те езика на общността), така и в областите на специализирания и на художествения превод. Обучаването на преводачи поставя изисквания за качество на обучението и неговото приложение пред университетското образование.

3.5. *Чужденците или гражданите на други държави, които трайно се установяват да живеят и работят в страната* са също целева група в политиката за българския език и култура зад граница. Изискванията за езикова компетентност и начинът, по който се установява тя, не могат да бъдат различни от общите стандарти и практики в други страни.

4. Изучаването на български език и култура зад граница

Съвременното схващане за статуса на българския език и култура в чужбина се приема в най-широкия смисъл като представяне на съвременния облик на българското общество чрез преподаване и изучаване на български език извън пределите на българската държава, на българска литература и българско странознание (история, география, култура, изкуство и т.н.), чрез научни изследвания, посветени на българистични проблеми, приложения на познанията по български език и култура чрез превода в неговите различни жанрове, популяризиране на българската култура във всички нейни разновидности. Адресатите са носители на други езици и култури и българи, които по исторически или икономически причини са напуснали родината си. В днешния свят, особено след смяната на едно поколение, разликата между двете посочени групи адресати започва постепенно да се заличава.

*4.1. През последните години бяха направени *опити за диагностика* на състоянието на задграничната българистика с цел партниране с държавата, която чрез своята координираща роля да се ангажира с дългосрочна и устойчива стратегия: среща на чуждестранни българисти през м. септември 2001 г., организирана от Съвета за чуждестранна българистика при БАН, в партньорство със Софийския университет и Нов български университет; две кръгли маси от летните семинари във Великотърновския университет (2001 и 2006 г.) на тема “Статус на университетската задгранична българистика”, регистрирали актуалното състояние в близо 40 университета по света и конкретни проблеми на студенти, докторанти, преподаватели и преводачи; теренни проучвания, конференция и публикации по научен проект на Софийския университет «Българските острови на Балканите» (2005); кръгли маси (2005, 2006, 2007) и срещи-конференции (2008, 2009, 2010, 2011), организирани от Агенцията за българите в чужбина и/или от Асоциацията на българските училища в чужбина по проблеми на българските училища в чужбина; вече традиционни световни срещи на българските медии от чужбина; Национална кръгла маса/конференция, посветена на съвременния български език – март 2007 г., Национален дворец на културата, по инициатива на Националния дарителски фонд “13 века България”; международни срещи на преводачите – чуждестранни българисти, организирани от Министерството на културата (първата беше през м. септември 2008 г.)... Също през последните години, чрез Националния фонд «Научни изследвания», са защитени проекти от академични/университетски колективи по различни аспекти от проблематиката за българския език в съвременните реалности във и извън пределите на българската държава. В университетското образование в България също има раздвижване: пример е магистърската програма във Великотърновския университет «Българският език като втори език. Преподаване на български език в чуждоезикова среда и сред малцинствени общности». Нужното внимание и публичност заслужават също инициативите и ритмично провежданите конференции по актуални проблеми на българския език и българската култура в университети извън България (славистични катедри в Бърно, Рим, Сегед и др.), преводачески школи с българисти (Торун, Загреб и др.). По инициатива на дипломати в някои страни се провеждат срещи на чужденци-българисти с конкретни теми за обсъждане (напр. в Полша, но дипломатът е бивш служител на образователното министерство и познава проблематиката). Въпреки инициативността на посочените институции, дейностите с предмет български език и българската култура зад граница, вкл. и българите в чужбина, в своята цялост и обхват са по-скоро несистемни и неритмични. Има редица други практики – това изложение не претендира за изчерпателност, а цели да се очертае типология на проявите. Всяка една от посочените прояви е организирана сама за себе си, а изнесените резултати от наблюдения и изследвания не са предусловие за вземане на решения в областта на тази политика. Причината е в «разминаването» на хората – тези, които чертаят стратегиите, не са запознати с конкретни и важни изследвания, а тези, които правят*

изследванията, ги представят пред аудитория, от която не зависи вземането на важните решения (пример: обособени блокове по проблеми на българския език и законодателството у нас и в чужбина на юбилейните конференции в Шуменския и Пловдивския университет през септември и октомври 2011 г.). Оформя се известен парадокс: призивите за приложения на научните изследвания не намират почва. Факт е обаче и обратната страна – повечето изследователи на конкретни проблеми не стигат до формулировката на приложими стратегии.

4.2. Образователни институции по български език и култура в чужбина

4.2.1. Български училища в чужбина

- *Български държавни училища в чужбина.* Под „училище в чужбина” според по-стара нормативна база се разбираха единствено българските държавни училища в Будапеща, Прага, Братислава. С промените в нагласи на обществата и поради други конкретни обстоятелства в някои от тези училища се записват и деца, които нямат пряка връзка с български произход – т.е. е налице посоченото по-горе заличаване на границите между адресати – българи и «други»; напр. в училището в Братислава. Подобни ситуации са любопитни за анализ – както междувпрочем и цялостната им история като образователна институция, но и като средище за културен и творчески живот на български общности.

- *Съботно-неделни български училища в чужбина.* През 2008/2009 г., след настойчиви действия на Асоциацията на българските училища в чужбина (качествено нов феномен на спонтанно организиране на новата българска диаспора в културно-просветни организации по света) бе създадена финансираща програма към МОН/МОМН «Роден език и култура зад граница». В съвременните реалности за „училище в чужбина” се приема всяка регистрирана организация извън България, която извършва обучение по български език, литература, история и география на България по утвърдени от МОМН програми, както и други дейности, свързани с българската култура и традиции. Статутът на този тип съботно-неделни училища, за които има вече и Постановление на МС от 8.12.2011 г., е разнообразен – някои са към посолствата на страната ни, други - към църковни общини, трети са плод на самоорганизирана се българска емигрантска общност и са регистрирани според законодателството на съответната страна. От българска страна, освен официални държавни институции, помагат фондации, общини. В обсъждащия се нов закон за предучилищното и училищното образование е обособен раздел за българските училища в чужбина. В продължение на няколко години МОН/МОМН определено въведе ред в ситуация, непозната преди 90-те години на миналия век и така се доближаваме до добри практики на други държави, напр. Полша. Нормативното дефиниране на статута и предмета на дейност на този тип училища се натъква на конкретни специфични казуси, някои от които ще бъдат посочени по-нататък. Тук посочваме обаче дублирането на системата за контрол върху финансирането на проекти и функционирането на тези училища от МОМН и Агенцията за българите в чужбина – за дейност, която, независимо от спецификата си, е образователна и си има ресорно министерство.

- *Училищата сред историческата диаспора* са в обсега на образователната политика на съответната държава, с различна «тежест» на мястото на българския език: в Украйна, Молдова, Сърбия. В рамките дори на една от посочените държави съществуват паралелно по няколко модела: българският език е език на обучението, т.е. всички предмети се преподават на български; процесът на обучение е двуезичен, т.е. едни предмети се преподават на български, други – на официалния език на страната; българският език е предмет «майчин език», а обучението се провежда на държавния език. Въпреки някои конкретни публикации, не ни е познато цялостно изследване за учебно съдържание, за предмети, преподавани на български език, за квалификация на учителите, за учебниците и учебните помагала на български език, за авторите/съставителите (според законодателните уредби на съответните

държави). МОМН чрез свои структури организира курсове за повишаване на квалификацията на учители, работещи в този тип български училища. Партньор се явяват някои фондации. В някои училища се осъществи преход от официалния държавен език към обучение на български, което изправя пред конкретни казуси без аналог учителски колективи и ръководства (гимназията в Цариброд/Димитровград, Сърбия). Напр. в Димитровград бе нужна помощ от академичните среди за адаптация на допустимия процент учебно съдържание от националната/българската история и култура в сръбските програми – осъществена бе по проект с ДИПКУ – Варна (към Шуменския университет); нужен бе коректировъчен курс по български език за гимназиалните учители, завършили сръбски факултети (проведен с лектор от Великотърновския университет). Кандидат-студентските курсове, организирани чрез МОМН, се водят от лектори от Софийския университет и т.н.

4.2.2. Университети с българистична специализация. Основното място, където се подготвят специалисти, владеещи български език в чужбина, са университетите – която и да е форма на специализирана дейност, свързана с определен език и култура, ползва кадри с определен ценз, който се придобива в системата на университетското образование. Защо е важно да се обърне специално внимание на задграничната университетска българистика? Защото в славистичните катедри в държавите, където се намира историческата диаспора, но и в други страни, се подготвят част от преподавателските кадри: подобна роля изпълнява българистиката в Тараклийския, Одеския, Белградския и други университети. Студентите българисти провеждат педагогическата си практика и изпитните уроци именно в училищата, в които се провежда обучение на български език. И тук е нужен актуален анализ с конкретни методологически въпроси, от който да произлиза и синхронизирано партньорство от българска страна (изпращането на лектори по български език от МОМН в задгранични университети е само първата важна стъпка).

5. Социологически и психолингвистични аспекти на обучението по български език и култура в чужбина

Посочените аспекти се свеждат до някои коренно различни обстоятелства, които са свързани със социологически и психолингвистични характеристики на целевите групи от българи, живеещи в чужбина. Преди да се формулират дейности, произтичащи от концепцията на държавата за политика, насочена към българите по света, са необходими научни и научно-приложни изследвания за обект, който, както вече бе посочено, не бе познат до 90-те години на 20. век. Ето някои теми, подлежащи на по-задълбочен анализ:

А) Официалният език в държавата, където живее личността, е друг и следователно детето/ученикът е «продукт» на друга образователна система, работеща на друг език – дори и когато обучението се провежда на български език, то е функция на образователните стандарти на другата страна (какъвто е случаят в Украйна, Молдова, Сърбия);

Б) Степен на познания по български език: той е роден/майчин за личността и първи по хронология на усвояване, но в процеса на порастване на детето и при завършване на съответните образователни степени българският книжовен език не остава първи по компетентност и социализация в «другата» среда – ако семейството не се завърне в родината;

В) Съприкосновенията с българския/родния език: и двамата родители са носители на българския език и в семейството се говори на български; в семейството се говори на езика на страната, в която се живее – въпреки българския произход на родителите; детето е от смесен брак и говори само с единия си родител на български/не говори на български език; образователен статус на родителите и степен на владеене на книжовния български език от тях; отклонения от нормата на българския книжовен език в семейната среда – повече или по-

малко отдалечени диалекти; обучаваното дете е от малцинствен произход, в семейството се говори на езика на някоя от малцинствените общности в страната ни, но родителите държат да получи знания по официалния за държавата език (български).

Категоризацията по т. В) има пряка връзка с организацията на учебния процес: децата се разпределят в групи/класове по възрастов признак, но по степен на езикова компетентност групите не са еднородни и това води до методически похвати, решения и нужди от учебна и помощна литература, които се различават от практиката в българското масово училище. Този тип проблеми кореспондира със ситуации в определени региони в България, където населението е етнически смесено и за част от децата българският език не е майчин – което на свой ред може да се има предвид, когато се създават специализирани учебни и лексикографски продукти (учебни речници и под.) за ограмотяване в специфична среда.

Г) Необходимо е също така обследване, което да аргументира ориентацията към съответните поне два типа учебни програми: а) ако детето ще се завръща на определена училищна възраст заедно с родителите си и ще продължи да живее и да се образова в българската образователна система (за тази категория български деца е прието ПМС от декември 2011 г. и са изработени адаптирани учебни програми от МОМН в Националната програма «Роден език и култура зад граница»);

б) ако родителите нямат намерение да се завръщат в България и детето изучава български, защото това е езикът на неговите корени, а получава системното си образование и комплекса знания за природата, света и обществото на езика на страната, в която живее или на друг, напр. английски език (детето също е обхванато от програмата «Роден език и култура зад граница»).

Проблемите на методическата организация на работата са може би най-важната страна от конкретизацията на образованието по български език в чужбина.

Д) Преподаване на български език на възрастни и в категорията «учене през целия живот» – както за адресати в чужбина, така и за адресати на територията на държавата.

Все по-често се поражда необходимостта от преподаване на българския език по-скоро като чужд и/или в чуждоезикова среда за ранна и по-късна училищна възраст – за деца на български граждани, които нямат намерение да се връщат в родината, за деца билингви, за възрастни и под. Въпреки определени резултати (учебници, работни тетрадки и под.), съставени по методиката на Общата европейска езикова рамка, все още нямаме разработени стандарти за българския език като чужд чрез програми за цялостен цикъл на обучение, за различни възрасти и за различни цели. Този процес изисква време, натрупвания от знания и практика, изследователски проекти – за сравнение, опитът на немскоезичните стандарти е с история от близо 100 години, стандартите за полския език се координират от специално звено повече от 20 години... *Предложение за нормативна промяна: учебници, учебни речници, работни тетрадки...* т.е. цялата поредица учебна литература, нужна за ограмотяването, както и мултимедийните продукти са скъпи издания, които, ако бъдат освободени от ДДС, ще станат по-достъпни. Само един от наличните учебници за покриване на едно равнище на езикова компетентност (нивата са б) струва между 80 и 100 лева, но към него има поне още 2 помагала. Този факт кореспондира косвено с друг – с кампаниите за набиране и изпращане на българска литература за общностите в чужбина. Често се изпращат заглавия, които не са от т.нар. първа необходимост: винаги и най-често са нужни различни видове учебници, учебни речници и под. помагала, съвременни аудио- и видеопродукти с образователна и познавателна цел, но те са скъпи и дарители и фондации нямат нужния бюджет за подобно «захранване» на целевите групи. Важна е темата и за специализирани образователни сайтове.

6. Институции в България с предмет на дейност българите, българският език и българската култура по света; чужд опит

Разнообразната палитра от дейности, които са насочени към българите в чужбина, е разпръсната из различни институции: свързаната с образованието дейност е в ресора на Министерството на образованието и науката (както е преобладаващата практика в другите страни), друга – на Министерството на културата, трета – на Министерството на външните работи, също – на Агенцията за българите в чужбина.

Отделна тема са звената в български университети с предмет на дейност чуждестранна българистика и чието основаване е свързано с междудържавните спогодби за образователен, научен и културен обмен: Летният семинар по български език и култура към Факултета по славянски филологии на Софийския университет, Летният семинар по български език и култура към Международния българистичен център на Великотърновския университет, Балканистичният зимен семинар към Югозападния университет в Благоевград. Съветът по чуждестранна българистика към БАН, създаден в края на 90-те години на 20. век е ориентиран към изследователската дейност, издава бюлетин, подготви база данни за учени-българисти по света. Някогашните институти за усъвършенстване на учителите, сега департаменти, поемат курсовете за квалификация на учители и ученици от диаспората. Свой периметър има Департаментът за чуждоезиково обучение към СУ (някога Институт за чуждестранни студенти), както и по-късно възникнали структури към други български университети.

6.1. Културните институти

Културната политика в чужбина, схващана в най-широкия смисъл, е основният генератор за формиране на представата у *другите* за една нация – особено тогава, когато са нямали преки впечатления от посещение в страната. База за сравнение в тази област са устойчивите практики на дългогодишни *национални културни институти*, които координират работата по обучението на съответния език и култура в чужбина чрез своите представителства и квалифицирани кадри от съответната област. Тези културни институти са водещ фактор в организацията на езиковото обучение (включително провеждането на изпити по съответните европейски стандарти), в разпространението на литература на съответния език, в организацията на културни прояви, в провеждане на стратегията по превода на произведения на емблематични национални автори на съответния език, поддържат богата библиотека с читатели и т.н. Културните институти организират културни прояви не само на „своята” територия, но и в университетите, където се изучава езикът, в училищата (ако имат такива на територията на „другата” държава), в клубовете на „своята” диаспора, организират конкурси и викторини за студентите/ за изучаващите езика, имат наградни фондове, кореспондират с национални фондации, които подпомагат дейността им финансово. Културните прояви се делят на няколко групи: 1) от национално значение, 3-4 за годината, свързани с личности или събития, еднотипно подготвяни и разпространявани из целия свят: напр. „Година на Шопен”, „Година на нобелиста Чеслав Милош” (Полша); „Годишнина от събитията през 1958 г. в Унгария” – за всички центрове, университетски катедри, училища, средищни библиотеки се подготвя еднакъв набор информационни материали в големи тиражи: тематични заглавия и проспекти, плакати, рекламни аксесоари, дискове с филми и под.; 2) прояви от значение за двустранните връзки с конкретната страна, където е седалището на института; 3) прояви по програма на самия институт. Примери за подобни институти са Alliance Française, British Council, Centro de lingua e cultura italiana, Goethe-Institut, Институтът “Сервантес” – Испания, Полският културен институт, институтите на Финландия, Холандия, Португалия, Швеция, Чехия и др. В класическия случай културният

институт е обособена национална структура с подразделения и служители в различни страни, които обединяват специфични дейности от областта на образованието и културата.

Българската държава има свои културни институти/центрове към Министерството на културата, които действат според приет нормативен документ. Не става ясно обаче как се концептира културната дейност /културният календар за годината чрез общи и чрез насочени към целеви групи дейности в повече страни и по места в отделно взета страна.

Идея: Ако не се пристъпи към по-мощна реорганизация, там, където българската държава няма разкрит културен център/институт, би могъл да се подсили културният живот в университетите, където се изучават български език и култура (редица страни вместо културни институти имат университетски културнообразователни центрове с широка дейност, която се посещава и от други граждани), както и в съботно-неделните училища, в клубове на българите. От финансова гледна точка това би струвало по-малко на държавата, а ефектът би бил добър, като се има предвид, че устойчивият интерес към съответния език и култура се проявява от една страна главно от студентската младеж и от интелектуални кръгове, свързани с академичните среди, а от друга – от организации на диаспората.

7. Идеи и предложения за осъвременяване на политиката към българите, българския език и българската идентичност зад граница

По-долу следват предложения за дейности, които би трябвало да са в периметъра на политиката/политиките за българите и българския език по света:

1) Необходим е обособен сайт за достъп до информация по въпроси, свързани с българския език и култура зад граница и за поместване на нужна методическа и друга организационна информация.

2) Да се учреди ежегодна награда в областта на чуждестранната българистика в две категории с подкатегории: а) чуждестранен българист изследовател (езиковед, литературовед, културовед) и б) български учен – изследовател на българите от диаспората (език, литература, култура). Бел.: Понастоящем, по предложения на различни институции, президентската институция награждава с високи отличия заслужили чужденци или българи от диаспората. Тук става въпрос за награди от един вид конкурс в изследователски области.

3) Както българи от диаспората, така и чужденци – българисти, които нямат български лични документи, да имат възможност да записват магистърски и докторски програми в български университети с намалени такси.

4) Да се обмисли осъществим ли е *проект за преводи* от типа “Какво искаме светът да знае за нас”, ориентиран към български автори и техни произведения, оценени като постижения на българската култура – напр. класици и съвременници – носители на литературни награди. *Бележка:* отсъства информация (няма изследвания) кои произведения на българската литература са преведени във всяка една от страните членки на ЕС например, както и другаде; има ли «остарели» преводи и под. Сравнение: някои страни имат един вид свой «канон» - кое от националната им литература да бъде преведено на повече езици – и планово финансират издаването на съответните преводи, като подпомагат и съответен брой преводачи (не е нужно да отричаме подобен подход поради факта, че по подобен маниер в миналото се превеждаха «творби» и «трудове» на партийни величия).

5) Да се сформира специализирана и *координираща компактна структура по чуждестранна българистика*, която да подпомага следните дейности (възможно е да обединява всички дейности, гравитиращи към т.7):

5.1. Поддържането на информация за планове и учебни програми, по които се изучава български език в системата на университетското образование по света, както и в образователните институции, свързани с българската диаспора. С разформироването на Центъра за българистика и с реорганизацията на сектора за чуждестранна българистика към просветното министерство непосредствено след 1989 г. явно се е прекъснала нишката на информираност за предходните десетилетия, вкл. кога и къде са открити първите лекторати по български език в чужбина и каква е съдбата им сега, в кои университети по света изучаването на български език има дълги традиции, кои са първите учебници по български език, издавани в чужбина и какво е състоянието сега и под. Нужни са проучвания, т.е. хора и място, където да се съхраняват осъвременени данни за университетите, в които български език и култура се преподават като първа или втора специалност или като избираем профил, алтернативен с други езици. Сведенията биха подпомогнали институциите в България, които осигуряват и провеждат езикови практики и специализации; за планиране и финансиране на учебна и помощна литература; за партньорски програми в мрежи за образователен и академичен обмен. Бел.: подобна информация постъпва в МОМН от лекторите по български език и култура, изпращани от държавата в чуждестранни университети, но с това не се изчерпват разнообразните форми на обучение по български език по света; тези данни не са предмет на публикации и анализи. Министерството на външните работи има своя база данни.

5.2. Поддържане на контакти с преподавателите – чуждестранни българисти. Те трудно намират път към езикови семинари или научни форуми, чрез които да контактуват периодически (някои страни го осигуряват всяка година) със страната. Програмата за европейска академична мобилност «Еразъм» обхваща само част от преподавателите. Би било ползотворно, по модел на други страни, да се инициира, финансово да се планира и да се провежда системно форум/научна конференция на чуждестранните българисти – преподаватели и изследователи по български език, бълг. литература и култура (семинарите на Софийския, Великотърновския и Благоевградския университет имат определен опит и традиции, но отново изниква финансовият проблем). Тревожно е състоянието на научните занимания с българистика в чужбина, която е предимно медиевистика и “застарява” откъм специалисти.

5.3. Да се инициира създаването на *Международна асоциация на преподавателите българисти в чужбина* (такива имат преподавателите по немски, полски, руски и много други езици). Освен чужденците българисти, извън ползрението понастоящем остават българи - специалисти по български език, литература, културна антропология, които също преподават езика и литературата на българския народ в чужбина, но са заели съответните работни места по друг път, без посредничеството на български държавни институции и са се «натурализирали» в съответната страна.

5.4. Българските лектори, изпращани в чужбина, да придобиват/защитават нужния ценз и предлаганата по-горе структура да бъде методически координиращо звено за: запознаване със съвременните практики в преподаването на българския език в чуждоезиковата среда, снабдяване с литература, мултимедийни продукти, други средства, нужни за обучението (следователно – нужен е бюджет за повече дейности, свързани с обучението по български език в чужбина).

5.5. Да се потърсят начини за снабдяване на лекторатите по български език със съвременен оборудване, за да бъдат съпоставими с останалите лекторати, или конкурентни в някои обективно съществуващи «съперничества» при избора на българистична специализация от студентите в чужбина (напр. Словашкото просветно министерство има стандарт за всеки лекторат по словашки език и култура по света: телевизионен екран, DVD, аудиокасетофон със CD, принтер-скенер, преносим компютър; брой стипендии за езикови курсове). Полският сейм, при обновяване на компютърната си техника и под., дарява

сравнително запазената и неостаряла техника на лекторатите по полски език и на полските училища в чужбина; има няколко полски фондации, които помагат на задграничната полонистика с техника, учебна и друга литература, стипендии.

5.6. Да се създаде методическа библиотека по български език като чужд: да има място, където да постъпва учебната литература, съставяна от чуждестранни българисти или от българи, преподаващи в училища/университети в чужбина. Например няма пълна информация на колко места и какви учебници по български език и по други българистични предмети са създадени извън България. Появяват се рецензии и отзиви за подобни издания, но на базата на лични познания и на контакти между съответните специалисти. Познанието на досегашната практика би улеснило бъдещи проекти за написване на нужни учебници (вкл. мултимедийни продукти) за конкретна езикова и учебна ситуация.

5.7. Да се обсъди план за провеждане на повече семинари по български език и култура за различни категории участници и възрасти в България; вкл. и за езикови летни лагери; да има фондации, които да финансират подобни прояви.

5.8. Почти забравена и без нужното "обгрижване" е *подготовката на чуждестранни българисти за преводачи*, която от професионална гледна точка трябва да бъде перманентна. Не е известно в кои страни има дефицит на преводачи и как се преодолява той чрез "затваряне" на кръга: работа на българските училища в чужбина – работа на лекторатите по български език и култура в чуждестранни университети – дейности на българските културни институти/центрове – посещаване на профилирани езикови семинари в страната ни – магистърски и други програми за усъвършенстване. Да се планират (може чрез проекти) ежегодни семинари на преводачи българисти, да има конкурси за превод от български на друг език; Асоциация на преводачите от български език...

6. Към Фонд «Научни изследвания» да се обособи направление «Български език и култура в чужбина» с няколко приоритета: изследователски, научно-приложен за учебници/ и мултимедийни продукти, научно-приложен за учебна лексикография, научно-приложен за методическата подготовка на учители и други.

8. Финансирането на дейности по български език и култура зад граница

Ако средствата за политиката към българите по света и за разпространение на българския език и култура зад граница се прегрупират на базата на дефинирани дейности и единна методика за координация с подготвени от практиката специалисти, би могло да се осъществи постъпателно една планирана и дългосрочна дейност. Така са направили държави, които са постигнали и постигат по-добри резултати в този вид политика.

====

Бележка за автора

Доц. д-р Ценка Иванова

cenka_vt@yahoo.com

Завършила Славянска филология в СУ «Св. Климент Охридски», доцент по сравнително славянско езикознание във ВТУ «Св. св. Кирил и Методий»; ръководител на катедра "Славистика" (от 2005 г.). Ръководител на магистърска програма *Българският език като втори (преподаване на български език в чуждоезиковата среда и сред малцинствени общности)*, стартира през 2008/2009 г. и на магистърска програма *Транслатология със славянски или балкански език*, стартира през 2008/2009 г.

Работа в областта на чуждестранната българистика:

- заместник-директор на Международния семинар по български език и култура към ВТУ «Св. св. Кирил и Методий» (1995, 1996, 1997, 2001), впоследствие Международен българистичен център;
- директор на Международния българистичен център към ВТУ (2006 и 2007 г.);

- лектор по български език и култура в Университета в гр. Ниш, Република Сърбия, основател на лектората (2001/2002 – 2004/2005 г.);
- изследователски интереси в областта на чуждестранната българистика, публикации.